

Değişen/Dönüşen Uluslararası Hukuk

Zerrin Savaşan*

Özet

Bu çalışma ile değişim/dönüşüm kavramları üzerine yapılan tartışmalar çerçevesinde uluslararası hukukun değişiminin nasıl açıklanabileceği konusu incelenecektir. Bu amaçla, öncelikle değişim/dönüşüm üzerine kavramsal bir inceleme yapılacaktır. Bu incelemede, Holsti (1998)'nin ele aldığı farklı değişim kavramları temel alınarak, uluslararası ilişkiler disiplininde değişim sorununu açık ve net bir biçimde ele alan az sayıda kişiden biri olan Rosenau'nun konuyla ilgili başlıca çalışmaları değerlendirilecektir. Kavramsal incelemeden sonra, değişen/dönüşen uluslararası hukuk tartışması yukarıda bahsedilen kavramsal inceleme temelinde ele alınacaktır. Son olarak, elde edilen sonuçların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Değişim, dönüşüm, uluslararası hukuk

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. szerrin@selcuk.edu.tr

Bu çalışmada, yer yer yazarın *Uluslararası Hukuk: Nereye Gidiyor? Dünden Bugüne ve Geleceğe-Temel Tartışmalar*, adlı kitabından yararlanılmıştır.

(orcid.org/0000-0001-7265-0238)

Makale geliş tarihi : 27.11.2018

Makale kabul tarihi : 24.12.2019

Abstract

Through this study, the issue of how the change of international law can be explained will be examined within the framework of the discussions on the concepts of change / transformation. For this purpose, first of all, a conceptual review will be made on change / transformation. In this review, based on the different concepts of change addressed by Holsti (1998), main relevant studies of Rosenau, who is one of the few people who clearly deals with the problem of change in the discipline of international relations, will be evaluated. After the conceptual review, the debate on the changing / transforming international law will be handled on the basis of the conceptual analysis mentioned above. Finally, an overall assessment on the results will be made.

Keywords

Change, transformation, international law.

Giriş

Modern uluslararası hukukun yirminci yüzyılda ortaya çıkışı ile uluslararası hukuk sistemi Uluslararası Adalet Daimi Mahkemesi (UADM) Bozkurt-Lotus kararında (1927) açıkça ortaya konduğu üzere ‘egemenlik’/ ‘devlet egemenliği’ prensibi üzerine oturtulmuştur.¹

İkinci dünya savaşından sonra dünyanın birçok yerinde sömürgelerin bağımsızlığını kazanması süreci, kendi kaderini tayin hakkının devrimci yönüne rağmen, UH’nin temel yapısını değiştirmemiş; sömürgeler de sömürgeci devletler gibi devlet haline gelmek istemişler; UH’nin temel paradigması devletlerin eşit egemenliği olarak kalmıştır.

1945’te imzalanan Birleşmiş Milletler (BM) Şartı’nda ise BM’nin tüm üye devletlerin egemen eşitliği üzerine kurulu olduğu açıkça ifade edilmiştir (BM Şartı, md.2(1,4,7) (ayrıca bkz. BM Şartı Doğrultusunda Devletler arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusunda Bildiri (1970)).²

¹ Uluslararası Adalet Daimi Mahkemesi (UADM), Bozkurt/Lotus Davası, Seri A, No.10., (1927).http://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_10/30_Lotus_Arret.pdf (Erişim tarihi: 25 Mayıs 2018).

² Birleşmiş Milletler (BM), BM Şartı, (1945).

Ancak BM dönemi ile birlikte aynı zamanda 'birbirine bağımlı olma durumu' hem UH sisteminde, hem de genel olarak dünya düzeninde şu ya da bu şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla devletler arasında yoğun bir işbirliği dönemi başlamıştır.

İnternet ağlarının, telekomünikasyonun ve sosyal medyanın gelişimi, giderek büyüyen bir hava taşımacılığı endüstrisi ve uluslararası ticaretin yaygınlaşması ile de 'küreselleşme (globalization)' olarak adlandırılan döneme girilmiştir.

Bu yeni dönemde de Srebrenitsa ve Ruanda'daki soykırımlar gibi ciddi başarısızlıklara rağmen, UH dünyada herhangi bir eylem için meşruluk sağlayabilecek ve devletler arasında birliktelik ve işbirliğini teşvik edecek tek geçerli araç olarak görülmeye devam etmiştir.

XX. yüzyılın son on yılı aynı zamanda Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemeleri, Kimyasal Silahların Yasaklanması Teşkilatı gibi teşkilatlanmalara tanıklık etmiş; Rio sürdürülebilir kalkınma zirvesine, Kyoto İklim değişikliği Protokolüne, Paris İklim Değişikliği Antlaması'na ve tüm dünyada birçok barışı koruma operasyonunun gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır.

UH'nin gelişimine ciddi katkılar sağlayan, ulusların bir arada yaşamasına ve işbirliğine hizmet eden, bunların gerekliliği temel fikrine dayanan ve aynı zamanda ortak zorlukları yeterince ele alabilmek için egemenliğin aşılması gerektiği üzerinde duran bu kurum ve araçlar ile birlikte UH'nin bugüne kadar inşa edildiği devlet egemenliği paradigmasına doğrudan meydan okumalar da başlamıştır.

Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (UMDEK) tarafından Aralık 2001'de 'Koruma Sorumluluğu' başlığı ile yayınlanan rapor, bu bağlamda önemli bir değişimi ortaya koymuştur. Zira, bu rapor ile yeni bir egemenlik anlayışından bahsedilmektedir: geleneksel 'kontrol olarak egemenlik' kavramı yerine, hem iç işlerde hem de dış görevlerde 'sorumluluk olarak

<<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>> (Erişim tarihi: 25 Mayıs 2018).; BM, BM Şartı Doğrultusunda Devletler arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusunda Bildiri. A/RES/25/2625, (1970). <<http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018).

egemenlik' anlayışı.³ Bu yeni egemenlik anlayışı ile birlikte UH'nin pozitif ve merkezileştirilmiş karakteri de erozyona uğramıştır.

Büyük ölçüde küreselleşme sürecinin hazırladığı uluslararası toplumun kompozisyonunun ve kaygıların değişmesine yol açan bu değişimler, eşit egemenliğe dayanan Vestfalyan hukuk modelinin yerini tamamen alamamış; ancak sistemin yapısını ciddi bir biçimde değiştirmiştir.

Sonuç olarak bugün, dönüşüme uğramış versiyonunda uluslararası hukuk, devletleri, bölgesel organları, sivil toplum kuruluşları (STK), ticaret örgütlerini, ticari aktörleri ve özel kişileri kapsayan her türlü ilişkiyi yönetir hale gelmiştir.

Bu çalışma ile değişim/dönüşüm kavramları üzerine yapılan tartışmalar çerçevesinde uluslararası hukukun bu değişiminin nasıl açıklanabileceği konusu incelenecektir. Bu amaçla, öncelikle değişim/dönüşüm üzerine kavramsal bir inceleme yapılacaktır. Bu incelemede, Holsti (1998)'nin ele aldığı farklı değişim kavramları temel alınarak, uluslararası ilişkiler disiplininde değişim sorununu açık ve net bir biçimde ele alan az sayıda kişiden biri olan Rosenau'nun konuyla ilgili başlıca çalışmaları değerlendirilecektir. Zira Rosenau'nun "parçalanarak birleşen dünya" gibi tanımlamaları doğrudan uluslararası hukukla ilgili çıkarımlar olmasalar da, özellikle küreselleşme sonrası ortaya çıkan yeni düzeni ve yeni tartışmaları anlamaya yardımcı olabilecek özelliklere sahiptirler. Kavramsal incelemeden sonra, değişen/dönüşen uluslararası hukuk tartışması yukarıda bahsedilen kavramsal inceleme temelinde ele alınacaktır. Son olarak, elde edilen sonuçların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Değişim/Dönüşüm Üzerine: Kavramsal Tartışma

Son yıllarda uluslararası ilişkilerde değişim kavramının ele alınış biçimleri incelendiğinde kavramın çok farklı biçimlerde ele alınabildiği görülmektedir. Örneğin, Holsti (1998) değişim kavramını açıklamak için dört farklı kavram üzerinde durmaktadır: "değiştirme şeklinde değişim (*replacement*), ekleme şeklinde değişim (*additive notion of change*), diyalektik değişim (*dialectical*

³ Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (UMDEK), Koruma Sorumluluğu Raporu, 2001.

<<http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

change) ve dönüşüm (change as transformation).²⁴ Bu bölümde, Holsti (1998)'nin ele aldığı bu farklı değişim kavramları değişim sorununu açık ve net bir biçimde ele alan uluslararası ilişkiler alanında az sayıda kişiden biri olan Rosenau'nun konuyla ilgili başlıca çalışmaları dikkate alınarak değerlendirilecektir.

Bu amaçla, Rosenau'nun çalışmaları dört döneme ayrılarak ve bu dönemlerden özellikle üçüncü ve dördüncü safhalara (1990'lar ve 2000'ler) odaklanarak tartışılacaktır. Rosenau'nun 1990'lı yılların önemli çalışmalarından birisi olan 'Dünya Siyasetinde Türbülans: Değişim ve Süreklilik Teorisi (*Turbulence in World Politics A Theory of Change and Continuity*),' bu çalışmanın ileriki çalışmalar için bir temel oluşturması nedeniyle ve Rosenau'nun uluslararası ilişkiler disipliniinde değişim sorununa ilişkin görüşleri üzerine bir çerçeve çizmesi için ele alınırken; 'İstikrar, Değişmeme ve Değişim: Parçalanarak Birleşen Bir Dünya (*Stability, Stasis, and Change: A Fragmeating World*); 'Doğmakta Olan Çağda Ulus-aşırı Yetki (*Transnational Competence in an Emergent Epoch*); 'Doğmakta Olan Çağ (*An Emergent Epoch*)' gibi çalışmaları ise, Rosenau'nun dördüncü evresinin görüşlerini temsil eden diğer eserleri olmaları bakımından incelenecektir.⁵ Son olarak, bu eserler üzerinde yapılan incelemeye dayanarak Rosenau'nun değişim/dönüşüm kavramı tartışmasına yaptığı katkıları, görüşlerine karşı yapılan eleştiriler değerlendirilecektir.

Holsti (1998) değişim kavramını ele alırken dört farklı kavram üzerinden hareket etmektedir:

■ Değiştirme=yenilik≠dönüşüm: Yeniler eski formların yerine geçer; yeni olanın özellikleri öncekinden farklıdır.

Burada sürekli olmayan bir değişim düşüncesi mevcuttur; yeniler eski formların yerine geçer; bu yüzden dönüşüm sorunu ortaya çıkmaz. Hiç bir yeni, bir geçmiş olmaksızın gelişmez; fakat bu halde yeni olanın özellikleri

⁴ K.J., Holsti, "The Problem of Change in International Relations Theory." Working Paper, No.26, December 1998. <<https://www.files.ethz.ch/isn/46511/WP26.pdf>> (Erişim tarihi: 13 Haziran 2017).

⁵ J.N. Rosenau, *Turbulence in World Politics A Theory of Change and Continuity*, Princeton, Princeton University Press, 1990; J.N. Rosenau, *States, Sovereignty, and Diplomacy in the Information Age*, Washington, D.C., U.S. Institute of Peace, 1999; J.N. Rosenau, "Stability, Stasis, and Change: A Fragmeating World," (1999), s.127-153.

<<http://indianstrategicknowledgeonline.com/web/C5Rosena.pdf>> (Erişim tarihi: 03 Mayıs 2017); J.N. Rosenau&Peter H.Koehn "Transnational Competence in an Emergent Epoch," *International Studies Perspectives*, 3, 2, (2002), s.105-127; J.N. Rosenau, "An Emergent Epoch," *Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization*, Princeton, Princeton University Press, 2003.

öncekilerden tamamen farklı olduğu için dönüşüm kavramının kullanılması uygun olmayacaktır.

■ Dönüşüm: Yeni formlar eski kalıplardan türetilmelidir.

Dönüşüm, yeni formları hayata geçiren niceliksel değişimlerden kaynaklanabilir. Ancak, yeni formlar eski kalıplardan türetilmelidir. Eski formları kısmen değiştirebilirler, ancak tanım gereği eskilerin kalıntılarını içermelidirler; zira hiçbir şeyden bir dönüşüm gerçekleşmesi beklenemez.

■ Ekleme: Eski ve yeni bir aradadır; karmaşıklık fazladır.

Eski ve yeni bir arada var olabilir; bu durumda değişme eskiye yeni bir eklemleme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplini için bu, eski kalıpların ve kavramların değiştirilmesinin zorunlu olmadığını; ancak bu şekilde bir değişimde karmaşıklığın artmasının da önüne geçilemeyeceğini ortaya koyan bir durumdur. Aynı zamanda, realizm görüşünün unsurlarıyla tutarlı davranışlar dünyanın birçok yerinde devam ederken; yeni işbirliği yöntemleri ve yönetim biçimlerinin de geliştiği şeklinde de yorumlanabilir.

■ Diyalektik değişim> ekleme: Hem yenilik hem de süreklilik içerir.

Diyalektik değişim, değişimin tanımlanması ile ilgili tüm sorunları çözmez; eski ve yeni bir arada ele alması bakımından önemlidir. Bu halde, değişim eski üzerine inşa edilen daha yüksek düzeydeki yeni formları temsil edebilir; eski ve tamamen değiştirme olmadan birleştirebilir. Böylece hem yenilik hem de süreklilik varlıklarını sürdürür. Son tahlilde, değişim ekleme şeklindeki değişimden daha fazlasını, dolayısıyla da daha fazla karmaşıklığı ifade etmektedir.

Pratikte uluslararası ilişkiler disiplininde bu kavramların geçmiş kullanımları daha çok değiştirme ve dönüşüm kavramlarının dolaylı olarak ima edilmesi şeklinde olurken; zaman zaman gündeme gelen (ör. 1815, 1919, 1945 veya 1989-1991 dönemleri) yeni dünya düzeni söylemleri ve bu konudaki iddialar genellikle biraz zamansız/erken ortaya çıkan söylemler olarak değerlendirilmişlerdir.⁶ Aslında, değiştirme ve dönüşüm iddialarının eski ve yeni unsurların bir arada olduğu, eklemeler veya diyalektik sentez olarak sınıflandırılması daha iyi olabilir. Zira, yeni bir dönemde/düzende yaşandığı iddia ediliyorsa, bu yeni dönemde eskinin izlerinin olabileceği gerçeği gözardı

⁶ Holsti, "The Problem of Change.", s.9.

edilmemelidir. Yani, yeni bir çağda yaşandığı iddia ediliyorsa, bu çağda önceki dönemlerin temel özelliklerinin ortadan kaybolmuş ve yeni uygulamalar, fikirler ve normlarla değiştirilmiş olması gerekir. Özellikle küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı çok sayıda aktör, kurum/kuruluş, yeni teknolojiler gibi sonuçlar doğrudan kesintililik (*discontinuity*) ya da dönüşüm (*transformation*) iddiasının doğru olduğunu ortaya koymazlar.⁷

Bu bağlamda, Rosenau'nun farklı dönemlerdeki çalışmalarını incelendiğinde ise şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

1950'ler-1960'lar: Rosenau'nun bu dönem çalışmalarında, değişim kavramından ziyade realizmin esasına ilişkin olmasa da dolaylı bir eleştirisi görülmektedir.

1970'ler-1980'ler: Bu dönemler Rosenau'nun uluslararası sistemde iç ve dış, siyasal ve ekonomik arasındaki farkın ortadan kalkmasıyla birlikte ortaya çıkan ulus-aşırı ilişkileri değişimin bir işareti olarak gördüğü dönemler olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda realizmi ve onun devlet-merkezli anlayışını esas açısından da eleştirdiği dönemlerdir.

1990'lar: Bu dönemde Rosenau egemenlik temelli olmayan aktörlerin dünyasının, daha geleneksel devlet merkezli politik evrenle ("dünya siyasetinin iki dünyası (*two worlds of world politics*?) birleştiği değişim kavramını benimsemiş gibi görünmektedir ("ekleme (*additive notion of change*)"). Zira, uluslararası kavramının küresel dünyanın çok boyutlu yapısını açıklamakta yetersiz kaldığı görüşündedir. Uluslararası yerine "küresel, dünya ya da ulus-ötesi politikalar" terimlerini kullanmayı tercih etmektedir.⁸ Aynı zamanda, ortaya çıkan mevcut değişimi 1950'lerde ortaya çıkmaya başlayan yeni bir düzenin temellerini oluşturduğunu belirtmektedir ("dönüşüm- değiştirme (*transformation - replacement*)").⁹ Buna göre, değişim kavramı karmaşıklıktan yavaş yavaş yeni bir döneme evrilime şekilde ortaya çıkmaktadır ("uluslararası sonrası politikanın yeni çağı (*new epoch of post-international politics*)"); dolayısıyla "karmaşıklık ve dönüşüm" değişimi açıklamak için kullanılmaktadır ("karmaşıklık ve dönüşüm (*complexity and transformation*)").¹⁰ Rosenau için, küresel değişim yalnızca sistem parametreleri (normlar, prosedürler ve kurumlar gibi) değişken olduğunda

⁷ Holsti, "The Problem of Change.", s.9.

⁸ Rosenau, *Turbulence in World Politics*.

⁹ Rosenau, *Turbulence in World Politics*.

¹⁰ Rosenau, *Turbulence in World Politics*.

gerçekleşir. Zira, sistem parametreleri devamlılığın temsilcileri olduklarından temel dönüşümlere yol açabilecek her türlü gelişmeye karşı baskı uygularlar. Dünyanın yeni bir çağa doğru ilerleyişi ise, yerelleşme ve ademi-merkezileşme ile birlikte küreselleşme ve merkezileşme gibi birbirine zıt/çelişkili etkilerin birlikte/birarada varolması yani parçalanma ve bütünleşme etkilerinin birarada ortaya çıkması ile gerçekleşmektedir.¹¹

2000'ler: Yakın dönem çalışmalarında Rosenau ortaya çıkan yeni çağın öncekilerden temelde farklı olan ekonomik, sosyal, kültürel ve politik dinamikleri içerdiğini vurgulamaktadır (“parçalanarak birleşen değişimler ve gerilimler (*fragmegrative changes and tensions*).” Rosenau, bu durumu “parçalanarak birleşen dünya (*fragmegrating world*)” kavramı ile açıklamakta ve bu kavram ile de küreselleşmenin yol açtığı parçalara ayrılma sürecinin (*fragmentation*), ayrılan her parçanın bir süre sonra kendine has özellikler sayesinde birleşeceği diğer parçayı bulması (*integration*); böylece parçalara ayrılma ile başlayan sürecin parçaların süreç içinde dönüşüme uğrayarak birleşmesiyle tamamlanmasını kastetmektedir. Yeni bir dünya düzenine, yeni bir çağa doğru bir gidiş olduğunu belirtirken; bu yeni çağı eskilerin bazı unsurlarının kalıcılığını koruduğu “çığır açan bir dönüşüm (*epochal transformation*)”; eski olanın yeni bir dünya düzeni ile değiştirilmesini (*replacement*) ima eden “doğmakta olan çağ (*emergent epoch*)” ya da geçmişle bağı kesintiye uğramış “kesintililik çağı (*era of discontinuity*)” olarak tanımlamaktadır.

Ortaya çıkan dönemde, küreselleşen ve yerelleşen dinamikleri ve giderek daha fazla birbirine bağımlı bir dünyanın yarattığı karmaşık zorluklar arasında ortaya çıkan gerilimleri açıklamak için bir taraftan “istikrar (*stability*)” kavramını ele alırken;¹² diğer taraftan küresel yönetişimin önemli bir unsuru olan “ulus-aşırı yetki (*transnational competence*)” üzerinde durmaktadır.¹³

Küreselleşme kavramının yeni dönemi kavramaya yönelik yetersizliğini vurgulamak; özellikle küreselleşmenin, yeni dönemin ortaya çıkışını etkileyen dönüştürücü dinamiklerin sadece bir bileşeni olduğunu belirtmek için kullandığı diğer bir kavram ise hem uyumun hem de uyumsuzlukların sonucu olarak ortaya çıkabilecek “uzak yakınlıklar (*distant proximities*)” kavramıdır.

¹¹ Rosenau, *States, Sovereignty, and Diplomacy*.

¹² Rosenau, “Stability, Stasis, and Change...”

¹³ Rosenau & Koehn, “Transnational Competence...”

Ancak bu kavramı da yeni dönemi açıklamak için tam anlamıyla yeterli olarak görmemektedir.¹⁴

Özetle, James N. Rosenau yukarıda açıklandığı gibi 1990'larda "ekleme (*additive notion of change*)" anlamındaki değişim kavramını; 2000'lerde "dönüşüm-değiştirme (*transformation -replacement*)" kavramlarını benimsemiş gibidir. Çalışmalarında "anomaliler, kesintiler, değiştirme ve dönüşüm (*anomalies, discontinuities, replacement, and transformation*)" arasındaki farkların neler olduğu konusuna açıklık getirmemektedir. Ayrıca, "dönüşüm, yeniden yapılandırma, yeni düzen, yeni çağ ve temel değişim (*transformation, reconfiguration, new order, new epoch, and fundamental change*)" gibi terimleri birbiriyle değiştirilebilir bir biçimde kullandığı gözlemlenmektedir. Yine çalışmalarında değişim kavramından kendisinin tam olarak ne kastettiğini, değişimi nasıl açıkladığını da ortaya koymamaktadır. Ancak tüm eksikliklerine rağmen, Rosenau'nun devletler arasındaki ilişkiler, savaş, barış ve güvenlik konuları etrafında gelişen geleneksel yaklaşımdan çok farklı, dünyadaki ilişkilerinin karmaşıklığını ortaya koyan bakış açısı aslında sadece uluslararası ilişkiler disiplini için değil, uluslararası hukuk gibi diğer disiplinler için de yol gösterici niteliktedir. Zira "parçalanarak birleşen dünya 'framing world'" gibi tanımlamaları doğrudan uluslararası hukukla ilgili bir çıkarım olmasa da, özellikle küreselleşme sonrası ortaya çıkan yeni düzeni ve dolaylı da olsa aşağıda ele alınan konu ile ilgili tartışmaları anlamaya yardımcı olabilecek özelliklere sahiptir.¹⁵

Değişen/Dönüşen Uluslararası Hukuk

Modern uluslararası hukukta uluslararası hukuki sistem 'egemenlik'/ 'devlet egemenliği' prensibi üzerine oturtulmuştur (BM Şartı, md.2). Bu bağlamda, geleneksel olarak, uluslararası hukuk, devlet aktörleri ve devletler arası ilişkiler içermiş; bireyler, örgütler, bölgesel yapılar, sivil toplum kuruluşları ve benzerleri uluslararası hukukun kapsamı dışında bırakılmıştır. Yine Birleşmiş Milletler (BM), yalnızca taraf devletlere açık bir forum olarak yapılırken, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve eski adıyla Sürekli Uluslararası Adalet Divanı (SUAD), devlet mağduriyetlerine ayrılmıştır. Bireyin bu tür mahkemelere

¹⁴ Rosenau, "An Emergent Epoch."

¹⁵ Rosenau, *Turbulence in World Politics*.

¹⁵ Rosenau, *States, Sovereignty, and Diplomacy*; Rosenau, "Stability, Stasis, and Change...."; Rosenau & Koehn, "Transnational Competence..."; Rosenau, "An Emergent Epoch."

başvurabilmesi veya uluslararası hukukun devletler dışındaki aktörler arası ilişkileri yönetebileceği düşünülmemiştir.

2. Dünya Savaşı ile birlikte UH başarısızlıklarıyla gündeme gelse de bu dönemde de eşit egemenlik anlayışı, uluslararası sistemde hakimiyetini korumaya devam etmiştir. 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler (BM) Şartı ile de BM'nin tüm üye devletlerin egemen eşitiği üzerine kurulu olduğu açıkça ifade edilerek uluslararası ilişkilerde devlet egemenliği ilkesinin hakimiyeti onaylanmıştır (BM Şartı, md.2.1, 2.4, 2.7).¹⁶ Böylece, Vestfalya barışını takiben yaklaşık üç yüz yıl boyunca devletler, uluslararası ilişkilerin temel aktörü ve aynı zamanda UH'nin tek öznesi olmuşlar; hukuk doktrini de uzun bir süre UH'nin mutlaka devletler arasındaki ilişkilerle sınırlandırıldığını ve yalnızca devletler için geçerli olduğunu teyit etmiştir.

Bu durumla paralel olarak geleneksel anlamda uluslararası örgüt kavramı tanımlanırken geniş anlamda uluslararası düzeyde ticari amacı olmadan faaliyet eden birden çok devleti ilgilendiren birleşmeler esas alınmaktadır. Buna göre, uluslararası örgütler kendilerini oluşturan üye devletlerden ayrı ve sürekli bir iradeye sahip olmakla birlikte doğuşları devletlerin iradesine tabi olduğundan yani bir uluslararası antlaşmaya dayandığından, devletler gibi ülkeleri ve insan topluluğu öğelerine ihtiyaç duymazlar ve yine devletler gibi tam ve münhasır yetkili olamazlar. Hukuki kişilikleri yani uluslararası hukuktan kaynaklanan hak ve yükümlülüklerle sahip olma ve haklarını uluslararası düzeyde doğrudan koruyabilme yetileri sınırlıdır.¹⁷

Fakat, BM dönemi ile birlikte ortaya çıkan değişim bakış açılarının da değişimine yol açmıştır. Uluslararası örgütler ve bireylerin de uluslararası hukuk kapsamında belli hak ve yükümlülüklerle sahip oldukları kabul edilmeye başlanmıştır. Zamanla sadece uluslararası barış ve güvenlik gibi alanlarında değil, sosyal ve ekonomik konularda da işbirliği ihtiyacı artıkça uluslararası örgütler kurulmuş; bu örgütler uluslararası hukukta tüzel kişiliğe sahip hale gelmiştir.

1950'lerin sonunda ve 1960'lı yıllar boyunca Asya ve Afrika sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının sağlanması (decolonization),

¹⁶ Bu ilkeler sonradan uluslararası teamül hukuku statüsü kazanmış olan BM Şartı Doğrultusunda Devletler arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildiride daha ayrıntılı bir biçimde ortaya konmaktadır, bkz. BM, BM Şartı Doğrultusunda Devletler arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusunda Bildiri.

¹⁷ Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*.

dünyanın birçok yerinde sömürgeciliğin ortadan kalkıp, sömürgelerin bağımsızlığını kazanması süreci, UH'nin temel yapısı değiştirmemiş; UH'nin temel paradigması devletlerin eşit egemenliği olarak kalmıştır.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla uluslararası kamu düzenin sağlanması ve devamı bağlamında toplumsal düzenin birbirine bağımlılığı; ekonomik faaliyetlerin birbirine bağımlılığı (küresel ekonomi) fikirlerinin, sivil toplum örgütleri gibi hiçbir devlete ait olmayan/bağlı olmayan örgütlenme biçimlerinin, bu yapıların özelliği devletler ve devletlere bağlı örgütlenmeler/araçlarla ilişkileri konusunun ortaya çıkması ve zamanla uluslararası hukuktaki geleneksel devlet sorumluluğu kavramını aşan zorla uygulanabilir hesap verebilirlik/ kamu sorumluluğu anlayışının benimsenmesi ile devletler arasında 'işbirliği çağı' başlamıştır. Bu durum, UH'nin yalnızca dar anlamıyla dünyanın barışı ve güvenliği meselesi olmadığını; özellikle kalkınma, insan hakları ve çevrenin korunması alanları başta olmak üzere pek çok alanda ulusların birbirlerine bağımlılığının arttığının daha çok farkedilmesini sağlarken; devlet egemenliği daha fazla sorgulanır hale gelmiştir.

Bu bağlamda, James N. Rosenau (1990) 1990'lar dönemini egemenlik temelli olmayan aktörlerin dünyasının, daha geleneksel devlet merkezli politik evrenle birleştiği, dolayısıyla da "ekleme" şeklinde bir değişim olarak açıklamaktadır.

Holsti(1998) ise küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı çok sayıda aktör, kurum/kuruluş, yeni teknolojiler gibi sonuçları açıklamak için dönüşüm-değiştirme kavramlarının kullanımını doğru bulmadığını belirtmiştir.¹⁸ Bunlar yerine, eski ve yeni unsurların bir arada olduğu, eklemeler veya diyalektik sentez kavramlarının kullanımını daha doğru bulmaktadır. Ona göre, yeni bir dönemde/düzende yaşandığı iddia ediliyorsa, bu yeni dönemde eskinin izlerinin olabileceği gerçeği gözardı edilmemelidir. Yani, değiştirme kavramının kullanılması için yenilerin eski formların yerine geçmesi, yeni olanların özelliklerinin öncekinden farklı olması gerekir. Dönüşüm kavramının kullanılabilmesi için ise, yeni formların eski kalıplardan (onları kısmen değiştirebilse de) türetilmesi gerekir. Bu görüşleri ile uyumu olarak Holsti (1998), uluslararası kurumlardaki değişimi açıklarken uluslararası hukuktaki değişimi ekleme-diyalektik değişim kavramlarında temel alınan "karmaşıklık" kavramı ile açıklamıştır. Ayrıca kurumların diyalektik süreçlerle bir dönüşüme uğrayabileceğine; bu halde yapılan faaliyetler orijinal adlarını korusalar bile

¹⁸ Holsti, "The Problem of Change...", s.9.

gerçekte olan şeyin artık aynı şey olamayacağına, yani uygulamanın ya da amaçların farklılaşabileceğine dikkat çekmektedir.¹⁹

Dolayısıyla hem Holsti (1998) hem de Rosenau (1990) bu dönemi “ekleme” kavramı üzerinden açıklamayı uygun görürken; aslında UH içinde meydana gelen değişim ve dönüşümü de açıklamaktadırlar.

Rosenau 2000’leri ise “dönüşüm- değiştirme” kavramları ile açıklamaktadır. Bu halde dünyanın 1950’lerde temelleri oluşmaya başlayan yeni bir çağa doğru ilerleyişi yerelleşme ve ademi-merkezileşme ile birlikte küreselleşme ve merkezileşme gibi birbirine zıt/çelişkili etkilerin birlikte/birarada varolması, yani parçalanma ve bütünleşme etkilerinin birarada ortaya çıkması ile gerçekleşmektedir (Rosenau, 1999). Buna göre, değişim kavramı karmaşıklıktan yavaş yavaş yeni bir döneme evrilme şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Rosenau’nun 2000’lerle ilgili bu açıklaması da UH’nin bu dönemdeki değişimle uyumlu gözükmektedir. Zira özellikle küreselleşme süreci ile birlikte uluslararası sistemde ortaya çıkan değişim/dönüşüm UH’nin de değişimine/dönüşümüne yol açmıştır.

Küreselleşmiş versiyonunda uluslararası hukuk (“küreselleşmiş uluslararası hukuk/globalized international law”) devletleri, bölgesel organları, sivil toplum kuruluşları (STK), ticaret örgütlerini, ticari aktörleri ve özel kişileri kapsayan her türlü ilişkiyi yönetmektedir.²⁰ Bu yeni dönemde, çevre hukuku, iş hukuku, ticari konulardaki düzenlemeleri, sağlık ve sigorta hukuku gibi farklı hukuki alanlara ayrılmış; devlet dışı oyuncular giderek daha önemli rol oynar hale gelmiştir.

Bu yüzden, artık günümüzde üye devletlerin vatandaşları doğrudan iddialarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS, md.34);²¹ dolaylı olarak Mahkeme Savcısı aracılığıyla ise Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne taşıyabilmektedir (Roma Statüsü, md.13-15).²²

¹⁹Holsti, “The Problem of Change...”, s.15.

²⁰ M. Sterio, “The Evolution of International Law,” *Boston College International and Comparative Law Review*, 31, 2, (2008), s.213-255.

<<http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol31/iss2/3/>> (Erişim tarihi: 27 Temmuz 2018).

²¹ Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), (1950). <https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf> (Erişim tarihi: 25 Mayıs 2018).

²² Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM), Roma Statüsü, 2001. https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün uyuşmazlık çözüm mekanizmasında devlet-dışı aktörlerin özellikle sivil toplum örgütlerinin *amicus curiae* (friend of court/dostane katılım) raporları aracılığıyla katılımı sağlanabilmektedir.²³

1998 Aarhus Sözleşmesi ile özellikle devlet dışı aktörlerin bilgi alma hakkı (right to know) kapsamında çevre ile ilgili konulardaki prosedürlere - katılmalarına olanak tanınmış;²⁴ rejim yapılanmaları ile birlikte ortaya çıkan özellikle çevre rejimlerinde görülen uygunluk sağlama mekanizmaları (compliance mechanisms) ile de özellikle konu ile ilgili uzman sivil toplum örgütlerinin ilgili birimlere bilgi/tavsiye vermesi; gözlemci (observer) statüsünde belli mekanizmalara katılabilmeleri mümkün kılınmıştır (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS, md. 7(6)).²⁵

Aynı zamanda uluslararası örgütlenmelerin sayısının da arttığı görülmektedir. Devlet ve devlet dışı aktörler uluslararası ticari alanda sıklıkla etkileşim kurduklarından devletler, yurtdışında ortaya çıkan ancak iç pazarlar üzerinde etkisi olan ticari davranışları düzenlemek için 'ülke-dışı yetki (extra-territorial jurisdiction)' talep etmeye başlamışlardır.

Hukuk, tamamen olmasa da ciddi ölçüde egemen devletlerle beraber diğer aktörler tarafından da üretilir hale gelmiştir (örneğin, BM Küresel İlkeler Sözleşmesi).²⁶ Geleneksel hükümetler arası ilişkilerin yerine getirdiği faaliyetleri devlet yetkililerini uzmanlık alanlarına göre ayrılmış topluluklarda birleştiren, zaman zaman gölgeli, yatay düzenleyici ağlar getirebilmektedir (örneğin, Basel Komitesi); ağlar resmi uluslararası organizasyonların yerini devralabilmektedir.²⁷

Tüm bu gelişmeler, Rosenau'nun küresel yönetişimin önemli bir unsuru olan "ulus-aşırı yetki" kavramına yaptığı vurgunun ne kadar önemli olduğunu da

²³ L., Bartholomeusz, "The *Amicus Curiae* Before International Courts and Tribunals," *Non-State Actors and International Law*, 5, 3, (2009), s.209-286. Bartholomeusz (2005)'in eleştirisi için bkz. Mohan (2010).

²⁴ Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (BMAEK), Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi, 1998. <<https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

²⁵ BM, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS), (1992). <<https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018).

²⁶ BM, BM Küresel İlkeler Sözleşmesi, 2011. <https://www.unglobalcompact.org/system/attachments/16882/original/UNGC_2011.pdf?1343898163> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018).

²⁷ M. Koskenniemi, *The Politics of International Law*, Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing, 2011; A. Slaughter, "The Real New World Order," *Foreign Affairs*, 76, 5, (1997), s.183-197.

göstermektedir. Ayrıca, Rosenau'nun küreselleşmenin yol açtığı parçalara ayrılma sürecinin(fragmentation), ayrılan her parçanın bir süre sonra kendine has özellikler sayesinde birleşeceği diğer parçayı bulması (integration); böylece parçalara ayrılma ile başlayan sürecin parçaların süreç içinde dönüşüme uğrayarak birleşmesiyle tamamlanması şeklinde açıkladığı “parçalanarak birleşen dünya” kavramı ile de uyumlu görünmektedir. Zira, günümüzde UH'nin geçirdiği değişim/dönüşüm de UH'nin bölünmesi/parçalara ayrılması (*fragmentation*), çoğalmasa (*multiplicity/pluralism/proliferation*), çeşitlenmesi (*diversification*) tartışmaları ile beraber açıklanmaktadır.

UH'deki bu parçalara ayrılma/bölünme durumu oldukça karmaşık görünümlü bir değişime yol açmış olsa da üç boyut altında açıklanabilmektedir: 1. Rejim yapılanmalarının oluşması, 2. Formel hukuk yapımının azalması/informel hukuk yapımının ortaya çıkması, 3. Ağlar(*network*) ve ortaklıklar(*partnerships*) gibi alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkması.

1. Rejim yapılanmalarının oluşması: Küresel sorunlarla mücadelede etkili bir yönetim mekanizması oluşturmak adına, uzmanlaşma temelli özerk veya yarı özerk/işlevsel/ normatif/ özel rejimler (deniz hukuku, ticaret, fıkri mülkiyet, insan hakları, çevre rejimleri vb.) ve teknik alt disiplinler (insan hakları hukuku, çevre hukuku, ticaret hukuku vb.) ortaya çıkmıştır.

2. Formel hukuk yapımının azalması/informel hukuk yapımının ortaya çıkması: Geleneksel UH formel kaynaklar (antlaşmalar, teamül hukuku, genel ilkeler) üzerine kurulurken; küresel düzenlemeler hukuk, ekonomi, rasyonel seçim ve kurumsal tasarım teorilerinden beslenmektedir. Bu halde UH, kamu ile özel alan arasındaki ara alan içerisinde giderek daha fazla faaliyet gösterir hale gelmiş, hibritleşmiş(melezleşmiş) ve nihayetinde özelleştirilmeye başlamıştır. İç hukuklara benzer bir UH inşası, küreselleşme etkisiyle sekteye uğramış; sistem içindeki bölünmeler/parçalara ayrılmalar hukuki çoğulculuk biçiminde bir yapılanmaya, bu da UH'nin uzmanlaşma, informelleşme/de-formelleşme süreçlerine girmesine neden olmuştur.

3. Ağlar (*network*) ve ortaklıklar (*partnership*) gibi alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkması: Devlet egemenliği kavramına ve anlayışına son dönemde yapılan eleştiriler ve meydan okumalar uluslararası örgüt anlayışına da bazı değişim/dönüşümler getirmiş: geleneksel örgüt anlayışı yerine alternatif örgütlenme biçimleri olarak tanımlanan sivil toplum örgütleri, ağlar, kamu-özel ortaklıkları, klüpler, elitler, lobi grupları gibi farklı örgütlenme biçimlerinin geçip

geçemeyeceği; bunların hangi koşullarda nasıl uygulama alanı bulabileceği tartışılır hale gelmiştir.²⁸

UH'deki değişim/dönüşümün literatürde bölünme/parçalara ayrılma, çoğalma, çeşitlenme gibi farklı başlıklarla tartışılıyor olması ve son tahlilde tüm bu tartışmaların parçalanmış/çoğalmış/çeşitlenmiş olsa da ortak bir sistemi açıklamaya yönelik olması da yine Rosenau'nun açıklamalarını doğrular niteliktedir.

Sonuç

Uluslararası hukuk tarihsel olarak değişken ve karmaşık bir yapıdır. Uluslararası sistemin geçirdiği değişimler bu yapıyı daha karmaşık bir hale getirmiş, birbiriyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili, birbirini yine doğrudan ya da dolaylı olarak etkilen çoklu bir yapı ortaya çıkarmıştır.

Küreselleşen dünyanın uluslararası hukuk üzerinde yol açtığı bu parçalara ayrılmış/çoğulcu yapı biçimi ile ilgili literatürde pek çok farklı kullanımların ortaya çıktığı görülmektedir: ulus-aşırı hukuk;²⁹ küresel hukuk;³⁰ ulus-aşırı hukuki süreç;³¹ küresel hukuki çoğulculuk;³² ulus-aşırı hukuki çoğulculuk;³³ ulus-aşırı hukuki düzen/leme ("transnational legal ordering")³⁴ vb.

²⁸ Bu yüzden, bu farklı örgütlenme biçimlerinin tümünün ayrı ayrı detaylı incelemelerinin yapılması ve uluslararası hukuk bağlamında mevcut ve potansiyel etkiliklerinin tartışılması gerekmektedir. Bknz. Zerrin Savaşan, *Uluslararası Hukuk Nereye Gidiyor? Düünden Bugüne ve Geleceğe-Temel Tartışmalar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s.101-103.

²⁹ P. Jessup, *Transnational Law*, 1-8, New Haven, Yale University Press, 1956. <<http://iglp.law.harvard.edu/wp-content/uploads/2014/10/IELR-3-Jessup-Transnational-Law.pdf>> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018); C.M. Scott, "Transnational Law' as Proto-Concept: Three Conceptions," *German Law Journal*, 10, (2009), s.859-876.

³⁰ Giuliana Ziccardi Capaldo, *The Pillars of Global Law*, Routledge, 2016; R., Domingo, "The New Global Law. (Introduction)," Domingo, R. *The New Global Law*, Cambridge University Press, 2010. <<https://ssrn.com/abstract=2949016>> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018).

³¹ H.H., Koh, "Transnational Legal Process," *Faculty Scholarship Series*. Paper 2096, 996, s.181-207. <http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2096> (Erişim tarihi: 03 Haziran 2018).

³² P.S., Berman, "Global Legal Pluralism," *Southern California Review*, 80, (2007), s. 1155-1238.

³³ P. C. Zumbansen, "Transnational Legal Pluralism," *Transnational Legal Theory*, CLPE Research Paper No. 01/2010,10, 2, (2010), s.141-189. <<https://ssrn.com/abstract=1542907>> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018); P.C. Zumbansen, "Defining the Space of Transnational Law: Legal Theory, Global Governance, and Legal Pluralism." *Transnational Law and Contemporary Problems*, 21, 2, (2012), s.305-336.

³⁴ G. Shaffer, "Theorizing Transnational Legal Ordering of Private and Business Law," *UC Irvine Journal of International, Transnational, and Comparative Law*, Paper No. 2017-34, 1, (2016), s.1-10. <<https://ssrn.com/abstract=2987941>> (Erişim tarihi: 12 Mayıs 2018).

Bu tanımlamalardan özellikle ikisinin- ‘ulus-aşırı hukuk ve küresel hukuk’- literatürde daha fazla önplana çıktığı görülmektedir.

Uluslararası hukuk kavramı, uluslararası terimine de yansıdığı üzere, devletler arasındaki ilişkileri ve ulusal hukuk sistemleri arasındaki ilişkileri ele alan devlet-merkezli bir kavramdır. ‘Küresel’ ve ‘ulus-aşırı’ hukuk kavramlarında ise hukukun geleneksel hukuk olarak kabul edilen kural ve kurumlarına göre nispeten devlet kontrolünden çıkarılmış olduğunun kabul edilmesi sözkonusudur.

Ayrıca, hem ulus-aşırı hem de küresel hukuk yaklaşımları, küresel çağda hukukun çoğulcu nitelikte olacağı varsayımını paylaşmaktadır. Bu, statik bir çoğulculuk ya da basit bir hukuk çeşitliliği değildir; farklı aktörlerde ve farklı mekanlarda pek çok etki ile farklı hukuk kaynakları ve türlerin etkileşimini içeren, çekişen ideolojilere tabi olan dinamik bir çoğulculuktur.³⁵ UH’nin tamamen tek bir birlik altında bir hukuk sistemi olmadığı ya da sistem içinde önemli derecede birbirine bağlılık olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir.

Dolayısıyla, yukarıdaki bölümlerde belirtilenlerle birlikte değerlendirildiğinde, günümüzde UH’nin değişimi üzerine yapılan tartışmalardan şu sonuç ortaya çıkmaktadır:

Uluslararası hukuka tek bir hukuk sistemi görünümünü sağlayan devletlerin oluşturduğu geleneksel uluslararası toplum/hukuk, ortak hukuk kaynakları, ortak genel ilkeler, ortak yorumlama doktrinleri ve uygulamaları, ortak hukuksal gelenek ve kültür gibi özellikleri ile bir taraftan varlığını değişime uğrayarak sürdürürken; aynı zamanda devletler, bireyler, şirketler yanında hiçbir aktörün diğerinin üstünde olmadığı alternatif örgütlenmelerden oluşan küresel ‘çok merkezli (polycentric)’ bir UH sistemine doğru bir evrilme sözkonusudur.³⁶

Bu sonuçtan yola çıkarak, UH’nin değişimi ise şu şekilde açıklanabilir: 1990’larda “ekleme”, 2000’lerde ekleme/diyalektik değişim süreçlerinden beslenen “dönüşüm” ve artık son dönemde “dönüşüm” kavramının özelliklerinin daha fazla hissedilmeye başlandığı süreçlerin toplamı.

³⁵ F.J., Garcia, “Globalization’s Law: Transnational, Global or Both?” Boston College Law School, *Legal Studies Research Paper Series*, Research Paper 384. December 4, 2015.

³⁶ D. Pulkowski, “Narratives of Fragmentation International Law between Unity and Multiplicity,” (2005). <http://www.esil-sedi.eu/sites/default/files/Pulkowski_0.PDF> (Erişim tarihi: 03 Haziran 2018). Çok merkezli hukuki sistemi eleştirisi için bkz. John K. Palchak, & Stanley T. Leung, “No State Required? A Critical Review of the Polycentric Legal Order,” *Gonzaga Law Review*, 38, 2, (2002), s.289-333.

Kaynakça

Avrupa Konseyi (1950). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS). Erişim: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.

Bartholomeusz, L. (2005). "The *Amicus Curiae* Before International Courts and Tribunals," *Non-State Actors and International Law*, 5, 3, 209-286.

Berman, P.S. (2007). "Global Legal Pluralism," *Southern California Review*, 80, 1155-1238.

Birleşmiş Milletler (BM) (1945). BM Şartı. Erişim: <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>

BM (1970). BM Şartı Doğrultusunda Devletler arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusunda Bildiri. A/RES/25/2625. Erişim: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>.

BM (1992). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS). Erişim: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>.

BM (2011). BM Küresel İlkeler Sözleşmesi. Erişim: https://www.unglobalcompact.org/system/attachments/16882/original/UNGC_2011.pdf?1343898163.

Capaldo, Giuliana Ziccardi (2016). *The Pillars of Global Law*, Routledge.

Domingo, R. (2010). "The New Global Law. (Introduction)," Domingo, R. *The New Global Law*, Cambridge University Press. Erişim: <https://ssrn.com/abstract=2949016>.

Garcia, F.J. (2015). "Globalization's Law: Transnational, Global or Both?" Boston College Law School, *Legal Studies Research Paper Series*, Research Paper 384. December 4, 2015.

Holsti, K.J. (1998). "The Problem of Change in International Relations Theory." Working Paper, No.26, December 1998. Erişim: <https://www.files.ethz.ch/isn/46511/WP26.pdf>.

Jessup, P. (1956). *Transnational Law*, 1-8, New Haven: Yale University Press. Erişim: <http://iglp.law.harvard.edu/wp-content/uploads/2014/10/IELR-3-Jessup-Transnational-Law.pdf>

Koh, H. H. (1996). "Transnational Legal Process," *Faculty Scholarship Series*. Paper 2096, 181-207. Erişim: http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2096.

Koskenniemi, M. (2011). *The Politics of International Law*, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.

Pazarıcı, H. (2009). *Uluslararası Hukuk*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Palchak, John K.&Leung, Stanley T. (2002). "No State Required? A Critical Review of the Polycentric Legal Order," *Gonzaga Law Review*, 38, 2, 289-333.

Pulkowski, D. (2005). "Narratives of Fragmentation International Law between Unity and Multiplicity," Erişim: http://www.esil-sedi.eu/sites/default/files/Pulkowski_0.PDF

Raustiala, K. (2002). "The Architecture of International Cooperation: Transgovernmental Networks and The Future of International Law," *Virginia Journal of International Law*, 43, Erişim: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=333381.

Rosenau, J.N. (1999). *States, Sovereignty, and Diplomacy in the Information Age*, Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace.

Rosenau, J.N. (2001). "Stability, Stasis, and Change: A Fragmeegrating World," 127-153. Erişim: <http://indianstrategicknowledgeonline.com/web/C5Rosena.pdf>

Rosenau, J.N. &Koehn (2002). "Transnational Competence in an Emergent Epoch," *International Studies Perspectives*, 3, 2, 105-127.

Rosenau, J.N. (2003). "An Emergent Epoch," *Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization*, Princeton: Princeton University Press.

Savaşan, Zerrin (2018). *Uluslararası Hukuk Nereye Gidiyor? Dünden Bugüne ve Geleceğe-Temel Tartışmalar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018.

Scott, C.M. (2009). "Transnational Law' as Proto-Concept: Three Conceptions," *German Law Journal*, 10, 859-876.

Shaffer, G. (2016). "Theorizing Transnational Legal Ordering of Private and Business Law," *UC Irvine Journal of International, Transnational, and Comparative Law*, Paper No. 2017-34, 1, 1-10. Erişim: <https://ssrn.com/abstract=2987941>

Slaughter, A. (1997). "The Real New World Order," *Foreign Affairs*, 76, 5, 183-197.

Uluslararası Adalet Daimi Mahkemesi (UADM) (1927). Bozkurt/Lotus Davası, Seri A, No.10. Erişim: http://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_10/30_Lotus_Arret.pdf

Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) (2001). Roma Statüsü. Erişim: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (UMDEK) (2001). Koruma Sorumluluğu Raporu. Erişim: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>.

Zumbansen, P. C. (2010). "Transnational Legal Pluralism," *Transnational Legal Theory*, CLPE Research Paper No. 01/2010,10, 2, 141-189. Erişim: <https://ssrn.com/abstract=1542907>.

Zumbansen, P.C. (2012). "Defining the Space of Transnational Law: Legal Theory, Global Governance, and Legal Pluralism." *Transnational Law and Contemporary Problems*, 21, 2, 305-336.